ماتۇرىدىييە

ئېنىقلىما:

ماتۇرىدىييە: كالامىزمچى بىر پىرقە بولۇپ، ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىدىيغا نىسبەت بېرىلىدۇ. بۇلار، دىنىنىڭ ھەقىقەتلىرى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ مۇئتەزىلە، جەھمىيەچىلەر ۋە باشقا رەقىبلىرىگە قارشى تۇرۇشتا كالامغا ۋە ئەقلىي دەلىل ـ ئىسپاتلارغا تايىنىدۇ.

قورۇلۇشى ۋە ئاساسلىق كىشىلىرى:

ماتۇرىدىييە بىر كالامىزمچى پىرقە بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر قانچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. گويا ئەشئەرىي مەزھىبى پەقەت ئەبۇلھەسەن ئەشئەرىينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تونۇلغان ۋە ئەتراپقا تارقالغىنىدەك، ماتۇرىدىييە مەزھىپىنىڭ ئىسمىمۇ ئۇنىڭ ئاساسچىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تونۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنى تۆۋەندىكىدەك تۆت ئاساسىي باسقۇچقا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

◈ قۇرۇلۇش باسقۇچى: (... ـ 333ھ): بۇ باسقۇچ مۇئتەزىلىلەر بىلەن بولغان مۇنازىلەرنىڭ كۈچلۈكلۈكى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. بۇ باسقۇچنىڭ ساھىبى، مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مەھمۇد ئەلماتۇرىدىي ئەسسەمەرقەندى بولۇپ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ سەمەرقەند رايونىغا يېقىن ماتۇرىد ئىسىملىك بىر مەھەللىدە تۇغۇلغان. ئەمما تۇغۇلغان كۈنى تازا ئېنىق بولمايلا قالماستىن، ئۇنىڭ تەرجىمەھالىنى يازغانلارمۇ ھاياتى ھەققىدە، قانداق ئۆسۈپ يېتىلگەن، قانداق تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ياكى كىملەردىن تەسىرلەنگەن، بۇ ھەقتە كۆپ بىر نەرسىلەرنى يازمىغان. ئۇنىڭ ئۇستازلىرىدىنمۇ نۇسەير ئىبنى يەھيا ئەلبەلخىيغا ئوخشاش ناھايىتى ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنى تىلغا ئېلىشقان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەنەفىي مەزھىپىنىڭ فىقھىي ئىلىملىرى ۋە كالام ئىلىملىرىنى ئۆگەنگەنكەن.

ـ ئۇ "ماتۇرىدىييە" دەپ ئاتالغان. ئۇنى ھىمايە قىلغان كىشىلەر ئۇنىڭ قەدىر ـ قىممىتىگە، ئورنىنىڭ يۈكسەكلىكىگە دالالەت قىلىدىغان "ئىمامۇل ھۇدا"، ئىمامۇل مۇتەكەللىمىين" دېگەن ئوخشاش تەخەللۇسلارنىمۇ قوللىنىشقان.

ئابدۇللاھ ئەلمەراغىي ئۆزىنىڭ «الفتح المبين في طبقات الأصوليين» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئەبۇ مەنسۇر دەلىل كەلتۈرۈشكە ماھىر كىشى بولۇپ، رەقىبلىرى ئالدىدا قوغدىنالايتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسىنى ھىمايە قىلالاتتى، دىنسىزلارنىڭ شەك ـ شۈبھىلىرىگە رەددىيە بېرەتتى...»[1] ئەبۇلھەسەن ئەننەدەۋىي «رجال الفكر والدعوة» ناملىق كىتابىدا ماتۇرىدىي ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسانلار پىكرىنىڭ

① 1 ـ جىلد، 193، 194 ـ بەتلەر.

www.munber.org

ماھىر ئوبزورچىسى بولۇپ، ھۇشيارلىقى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇ ئوخشىمىغان تۈردىكى ئىلمىي ماھارەتلەرنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىگەللىگەن» (139 ـ بەت) ھەتتا نەدەۋىي ئۇنى ئۆزىنىڭ «تـارىخ الدعـوة والعزيمـة» نـاملىق كىتـابىدا ئەبۇلھەسـەن ئەلئەشئەرىيدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويغان. (1 ـ جىلد، 114، 115 ـ بەتلەر)

ـ ئەبۇلھەسەن ئەلئەشئەرىي بىلەن ئەسىرداش ياشىغان. ھەدىس ئەھلى بىلەن مۇئتەزىلە ۋە باشقىلاردىن كېلىپ چىققان كالامىزم تەرەپدارلىرى ئارىسىدىكى كەسكىن ئېلىشىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. ئۇنىڭ مۇئتەزىلە ۋە باشقىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەشئەرىينىڭ مېتودىغا ئوخشىمايدىغان بىر خىل ئۇسۇلغا تايىناتتى. گەرچە نۇرغۇن نەتىجىلەردە بىر ئارىغا كېلىپ قالسىمۇ، تارىخى مەنبەلەر ئۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئۇچرىشىش، خەت ـ ئالاقە ياكى بىر ـ بىـــرىنىڭ كىتــــابلىرىنى ئوقۇۋشـــتەك ئىشـــلارنىڭ يـــۈز بەرگــــەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلمەيدۇ.

ـ رەھمەتلىك 333ھـ دە ۋاپات بولغان ۋە سەمەرقەندكە دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۇسۇل ئەلفىقھى (فىقھى مېتودولوگىيىسى) ۋە تەپسىرگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلىرى بار. جامائەتچىلىككە تونۇلغانلىرىدىن بىرى «تـأويلات أهل السنة أو تـأويلات القـرآن» نـاملىق كىتـابىدۇر. بـۇ كىتابتـا قۇرئـان كـەرىم ئايـەتلىرىنى، بولۇپـمۇ ئـاللاھنىڭ ئىسىم ـ سۈپەتلىرىگە ئائىت ئايەتلەرنى جەھمىييە ئىدىيىسى بويىچە تەۋىل قىلغان. ئىلمىي كالامدىكى ئەڭ مەشھۇر كىتابى «كتاب التوحيد» بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ كالامىزمغـا ئـائىت قاراشـلىرىنى تۇراقلاشـتۇرغان ۋە ئـەڭ مۇھـىم ئېتىقـادىي مەسىلىلەردىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغان. ئۇ تەۋھىد دېگەندە تەۋھىد ئەلخالىقىييە (ياراتقۇچىلىق)، تەۋھىد رۇبۇبىييە (رەببانىيلىق) ۋە بىر قىسىم ئىسىم، سۈپەتلەر تــەۋھىدىنى كــۆزدە تۇتىــدۇ. ئــەمما بــۇ ســەلەپ ـ ســالىھلارغا قارشــى ھــالدا، ئۇبرازلاشتۇرۇشنى ئىنكار قىلىش ۋە ھەر نەرسىدىن پاك دېگەننى باھانە قىلىپ، جەھمىييە ئۇسۇلى بويىچە ئاللاھنىڭ نۇرغۇن سۈپەتلىرىنى بورمىلايدۇ. ئۇنىڭ ئىمام ئەبۇ ھەنىيفەنىڭ «الفقه الأكبر»[①] نـاملىق كىتابىنى شەرھلەپ يازغىنىدىن باشقا، مۇئتەزىلىلەرگە رەددىيە بىرىپ يازغان «رد الأصول الخمسة»، رافىزىيلارغا رەددىيە بىرىپ يازغان «رد كتاب الإمامة لبعض الروافض» ۋە قەرامىتىلەرگە رەددىيە بىرىپ يازغان «الرد على فروع مذهب القرامطة» ناملىق كىتابلىرى بار.

◈ شەكىللىنىش باسقۇچى: (333ھـ ـ 500ھـ): بۇ ماتۇرىيدىينىڭ شاگىرتلىرى ۋە كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلارنىڭ باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا بىر كالامىزمچى پىرقە بولۇش سۈپىتى بىلەن تۇنجى بولۇپ سەمەرقەندتە مەيدانغا

[①] كىتاپنىڭ ماتۇرىيدىيغا ئائىت ئىكەنلىكىدە بىر قىسىم گۇمانى قاراشلار مەۋجۇت؛ چۈنكى، ماتۇرىيدىينىڭ ھاياتىغا دائىر مەنبەلەر ياكى باشقا يازغۇچىلارنىڭ كىتاپلىرى ئۇنىڭ بۇنداق كىتاپى بارلىقىغا ئىشارە قىلمايدۇ. بۇ كىتاپنىڭ ئۇنىڭغا ئائىت ئىكەنلىكىنى بىر قىسىم ئالىملار ۋە شەرقشۇناسلارمۇ ئىنكار قىلىدۇ. ئۇلاردىن «مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسى» ناملىق كىتاپنىڭ ئاپتۇرى ۋىنسىنىڭ (13 ـ ۋە 122 ـ بەتلەردە) نى ۋە «ئىسلام مەزھەبلىرى تارىخى» ناملىق كىتاپنىڭ ئاپتۇرى شەيخ مۇھەممەد ئەبۇ زوھرە (175، 176 ـ بەتلەردە)نى ساناش مۇمكىن. كەۋسەرى ئۆزىنىڭ «ئالىم ۋە مۇتەئەللىم» ناملىق كىتاپىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ماتۇرىيدىينى تىلغا ئالغان. بۇ كىتاپنىڭ بىر قانچە خىل قولىيازما نۇسخىسى مىسىر كىتاپلار سارىيىدا ئەبۇللەيس نەسىر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئەلفەقىيھ ئەلسەمەرقەندى نامىغا ئائىت بىر رۇخسەت بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ئەينى كىتاپنىڭ 25 ـ بېتىدە يازغۇچى "فەقىيھ ئەبۇللەيس (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) مۇنداق دېگەن.." دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىلا دەلىل بولالايدۇ.

www.munber.org

كەلگەن. بۇ شاگىرتلار شەيخى ۋە ئىمامىنىڭ پىكىرلىرىنى تارقىتىش ۋە ئۇنى قوغداش ئۈچۈن كۈچ چىقارغان، شاخچە مەسىلىلەردە ئىمام ئەبۇ ھەنىيفەنىڭ مەزھىپىگە ئەگەشكەن ھالدا ئەسەرلەرنى يېزىشقان. بۇنىڭ بىلەن ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسى باشقا جايلارغا قارىغاندا، بۇ رايونلاردا بەكرەك راۋاجلانغان. بۇ باسقۇچنىڭ ئەڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن بىرى ئەبۇلقاسىم ئىسھاق ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل ئەلھەكىيم ئەسسەمەرقەندىي (342ھـ) بولۇپ، بۇ كىشى ئۆزىنىڭ ۋەز ـ نەسىھەت ۋە ھېكمەتلىرىنىڭ كۆپلىكىدىن ئەبۇلقاسىم ئەلھەكىيم ئىسمى بىلەن تونۇلغان ۋە بۇنىڭدىن سىرت ئەبۇ مۇھەممەد ئابدۇلكەرىيم ئىبنى مۇسا ئىبنى ئىيسا ئەلبەزدەۋىي (390ھـ) لارنىمۇ خاتىرلەش مۇمكىن.

◈ بۇنىڭدىن كېيىن، يۇقىرىقى باسقۇچنىڭ دەۋامى سۈپىتىدە بىر باسقۇچ ئىز بېسىپ كەلدى: ئۇنىڭ مۇھىم ۋە ئالاھىدە كىشىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ـ ئەبۇ يەسىر ئەلبەزدەۋىي (421ھـ ـ 491ھـ): تولۇق ئىسمى، مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئەلھۇسەين ئىبنى ئابدۇلكەرىيم بولۇپ، ئەلبەزدەۋىي بەزدەۋە (بەزدەمۇ دېيىلەتتى) دېگەن جاي نامىدىن ئېلىنغان. ئەلقازىي ئەسسەدر دېگەن تەخەللۇسقا ئېرىشكەن. ئۇ چوڭ ئاكىسى ئەلى بەزدەۋىي (421ھـ تۇغۇلغان)دىن كېيىنكى ھەنەفىيلەرنىڭ شەيخى ئىدى.

ـ ئۇ دادىسىدىن ئىلىم ئىگەللىگەن. دادىسى ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىينىڭ شاگىرتى ۋە ئۆزىنىڭ چوڭ دادىسى ئابدۇلكەرىيمنىڭ قولىدا تەربىيەلەنگەن ئىدى. ئۇ كېيىنكىگە ئوخشاش پەيلاسوپلارنىڭ، جەبائىي، كەئبىي ۋە ئەننىزام ۋە باشقىلارغا ئوخشاش مۇئتەزىلىلەرنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان ۋە ئۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «ئېتىقادنىڭ سوسلىشىپ قالماسلىقى ۋە شەك پەيدا قىلماسلىق ئۈچۈن، بۇ كىتابلارنى ئوقۇش ۋە تۇتۇش جائىز ئەمەس.» ئەمما ئۇنى تۇتقانلارنى بىدئەت قاتارىغا چىقارمىغان. شۇنىڭدەك ئەشئەرىينىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان ۋە ئىچكىرلەپ ئۆگەنگەن ۋە ئۇنىڭ خاتالىق تەرەپلىرى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قاراشنىڭ جائىزلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ يەنە ماتۇرىيدىينىڭ "التوحيد" ۋە "التأويلات" ناملىق ئىككى كىتابىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، تەۋھىد كىتابىنىڭ بىر ئاز مەۋھۇم ۋە ئۇزۇن، تەرتىپىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى بايقىغان ـ دە، ئۇنى قايتا رەتلەپ چىقىش ۋە بىر قىسىم قوشۇمچىلارنى ئىلاۋە قىلىش ئارقىلىق ئاددىيلاشتۇرۇشقا بەل باغلىغان ۋە ئۆزىنىڭ "أصول الدين" ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان.

ـ شەيخ ئەبۇ يەسىر ئەلبەزدەۋىينىڭ قولىدا نۇرغۇنلىغان تالىبلار ئوقۇغان؛ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوغلى ئەلقازىي ئەبۇلمەئالىي ئەھمەد ۋە «نەسەفىييە ئەقىدىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى نەجمۇددىن ئۆمەر ئىبنى مۇھەممەد ئەننەسەفىي ۋە باشقىلار ئەڭ مەشھۇردۇر.

ـ ئۇ (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) ھىجرىيەنىڭ 493 ـ يىلى، رەجەب ئېيىنىڭ 9 ـ كۈنى بۇخارادا ۋاپات بولغان.

◈ ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسى ئۈچۈن ئاساس تۇرغۇزۇش ۋە ئەسەر يېزىش باسقۇچى (500ھـ ـ 700ھـ): بۇ باسقۇچ ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسىگە ئائىت دەلىللەرنىڭ

www.munber.org

توپلىنىشى ۋە كۆپلەپ ئەسەر يېزىلىشى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ باسقۇچ ماتۇرىيدى ئەقىدىسىنىڭ تۇراقلىششىدا يوقىرىقى باسقۇچلارنىڭ ئەڭ مۇھىمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ باسقۇچنىڭ كۆرنەرلىك شەخسلىرى:

- ئەبۇ مۇئىين ئەننەسەفىي (438ھـ - 508ھـ): تولۇق ئىسمى، مەيمۇن ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مۇئتەمەد ئەننەسەفىي ئەلمەكھۇلىي بولۇپ، نەسەفىي، سەمەرقەند بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى نەسەف ئىسىملىك چوڭ بىر شەھەرنىڭ نامىدىن ئېلىنغان، ئەمما مەكھۇلىي چوڭ دادىسىنىڭ نامىدىن ئېلىنغان. بىراق يۇرتىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان تەخەللۇسى ئۇنىڭ چوڭ دادىسىنىڭ نامىنى بېسىپ كەتكەن. ئۇنىڭ بىر قانچە خىل لەقىمى بولۇپ، ئەڭ مەشھۇرى "دىن ۋە ھەقىقەتنىڭ قىلىچى" دىن ئىبارەتتۇر.

گەرچە ئۇ، ماتۇرىيدىييەنىڭ ئەڭ كۆرنەرلىك ئالىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلانسىمۇ، تەرجىمەھالىنى يازغانلار ئۇنىڭ ئۇستازلىرى ياكى ئىلىم تەھسىل ئەھۋاللىرى توغرىسىدا بىر نەرسە بايان قىلمىغان. دوكتۇر فەتھۇللاھ خەلىيف مۇنداق دەيدۇ: "ئىمام ئەبۇ مۇئىين ئەننەسەفىي ماتۇرىيدي مەزھىپى ئۈچۈن ئەڭ كۆپ كۈچ چىقارغان كىشى دەپ قارىلىدۇ. ئۇ گوياكى ئەشئەرىيلەر ئارىسىدىكى باقىلانى ۋە غەزالىيغا ئوخشاش ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسىنى ئىزاھلىغان. «تبصرة الأدلة» ئۇنىڭ كىتابلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىمى بولۇپ، ئۇنىڭ «التوحيد» ناملىق كىتابىدىن قالسىلا ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسى بىلەن تونۇشۇشتىكى ئەڭ ئاساسلىق مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ سانىلىدۇ. بەلكى ئۇ كەسكىن ھالدا ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسىگە دائىر ئەڭ ئەتراپلىق مەنبەدۇر. ئۇنى «التمهيد» ناملىق كىتابىغا خۇلاسىلىگەن. ئۇنىڭ يەنە كالامىزم مەسىلىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم نوقتىلىرىنى تەتقىق قىلغان «بحر الكلام» ناملىق يىغىنچاقلا يېزىلغان بىر كىتابىمۇ بار."

ئۇ (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) ھىجرىيەنىڭ 508 - يىلى، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 25 - كۈنى، يەتمىش يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

- نەجمۇددىين ئۆمەر ئەننەسەفىي (462ھـ - 537ھـ): تولۇق ئىسمى، ئەبۇ ھەفس نەجمۇددىين ئۆمەر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئىبن ئىسمائىل... ئىبنى لوقمان ئەلھەنەفىي ئەننەسەفىي ئەسسەمەرقەندى بولۇپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن لەقەملىرى بولغان، ئەڭ مەشھۇرى "نەجمۇددىين" دۇر. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 61 ياكى 62 - يىللىرى نەسەفتە دۇنياغا كەلگەن.

كۆپ ئۇستاز تۇتىدىغان كىشى ئىدى؛ ئۇنىڭ شەيخلىرىنىڭ سانى 500گە يەتكەن بولۇپ، مەشھۇرلىرى ئەبۇ يەسىر ئەلبەزدەۋىي، ئابدۇللاھ ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىيسا ئەننەسەفىلەردۇر. ئۇنىڭدىن نۇرغۇن كىشىلەر ئىلىم ئۆگەنگەن، يازغان ئەسەرلىرى يۈزگە يەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاتارىدا "مجمع العلوم"، "التيسير في تفسير القرآن"، "النجاح في شرح كتاب أخبار الصحاح في شرح البخاري" ۋە "العقائد النسفية" ناملىق مەشھۇر ئەقىدە كىتاۋىمۇ بار. "نەسەفىييە ئەقىدىلىرى" ناملىق بۇ كىتابى ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسىگە ئائىت ئەڭ مۇھىم مەتىنلەرنىڭ بىرى بولۇپ سانىلىدۇ. بۇ كىتاب ئەبۇ مۇئىين

www.munber.org

ئەننەسەفي تەرىپىدىن يېزىلغان "تبصرة الأدلة" ناملىق كىتابىنىڭ قىسقارتىلمىسى ئىدى. سەمئانى بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: "ئۆزى يېتىشكەن، پەزىلەتلىك ئىمام بولۇپ، تەپسىر ۋە ھەدىسلەرگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى يازغان... سەمەرقەندكە كەلگىنىمدە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن بار قانچە كىتابنى ئارىيەت ئالدىم ۋە ئۇلاردا چەك ـ چېگرادىن ھالقىپ كەتكەن نۇرغۇن قۇرۇق خىياللارنى ئۇچراتتىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ھەدىسنى ياخشى كۆرىدىغان، ئەمما چۈشىنىش نىسىپ بولمىغان كىشىلەر قاتارىدىن ئىكەنلىكىنى بىلدىم."

ئۇ (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) ھىجرىيەنىڭ 537 ـ يىلى، جەمادىئۇل ئەۋۋەل ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى، پەيشەنبە كېچىسى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان.

◈ كېڭىيىش ۋە تارقىلىش باسقۇچى (700ھ ـ 1300ھ): ماتۇرىدىيىيە باسقۇچلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، بۇ دەۋردە كېڭىيىش ۋە تارقىلىشى ئەڭ ۋايىغا يەتكەن؛ بۇ پەقەت ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سۇلتانلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان. ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سۇلتانلىقى قانچىلىك كېڭەيسە، ماتۇرىدىيىيەنىڭ سۇلتانلىقمۇ شۇ قەدەر كېڭەيگەن. ئۇ زېمىنىنىڭ شەرق، غەربلىرىدە، ئەرەب ئەللىرىدە، ئەجەملەردە، ھىندى، تۈرك، فارس ۋە رۇملارغىچە تارقالغان.

بۇ دەۋردە بۇگۈنگە قەدەر بىر قىسىم ئۇنىۋېرسىتېتلاردا دەرسلىك قىلىنىپ كېلىۋاتقان "المسايرة في العقائد المنجية في الآخرة" ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى كامال ئىبنى ئەلھەممام مىسالى كىشىلەر يېتىشىپ چىققان. بۇ جەرياندا، كالامىزمغا ئائىت كىتابلارنىڭ، مەتىن، ئىزاھ، ئىزاھنىڭ ئىزاھى، ئىزاھقا يېزىلغان ھاشىيەلىرى مەيدانغا كەلگەن.

ھىندىستان يېرىم ئارىلىدا ھازىرغا قەدەر ماتۇرىدىيىيەگە چاقىرىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي غايىسى قىلغان مەدرىسلەر بار بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ـ دىيوبەندي ۋە نەدەۋىييە مەدرىسلىرى (1283ھ ـ ....): بۇ مەدرىسلەردە ھەدىس ئىلمى ۋە ئۇنىڭ ئىزاھلىرىغا دائىر تېمىلاردا كىتابلارنى يېزىشقا كۆپلەپ ئەھمىيەت بېرىلگەن. دىيوبەندىيلارنىڭ ئەقلى ۋە نەقلى ئىلىملەردە ئىماملىرى بار: بىراق ئۇلار خالىس مۇتەسەۋۋۇپ بولۇپ، كۆپىنچىسىدە قەبرىگە مۇناسىۋەتلىك بىدئەتلەر مەۋجۇت. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئىماملىرىدىن بىرى سانىلىدىغان شەيخ خەلىيل ئەھمەد سەھارنفۇرىنىڭ "المهند على المفند" ناملىق كىتابى شاھىد بولالايدۇ. بۇ دىيوبەندىيلارنىڭ ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ مۇھىم كىتابى. نەدەۋىييە مەدرىسلىرىمۇ ماتۇرىدىيىيە ئەقىدىسىدە بولۇش سۈپىتى بىلەن دىيوبەندىيلەردىن پەرقلەنمەيدۇ.

ـ بىرلىۋى مەدرىسىسى (1272ھ ـ ....): بۇ مەدرەسە ئابدۇلمۇستەپا لەقەملىك بىرلىۋىينىڭلارنىڭ كاتتىۋېشى ئەھمەد رىزاخان ئەلئەفغانى ئەلھەنەفىي ئەسسۇپىغا (1340ھ) ئائىتتۇر. بۇ جەرياندا ئوپ ـ ئوچۇق شېرىك، قەبرىلەرگە ئىبادەت قىلىشقا چاقىرىش، دىيوبەندىيلەرگە بولغان ئۆچمەنلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشى، ئەھلى سۈننەتنى

www.munber.org

كۈپۈرغا چىقارغاندىن سىرت دىيوبەندىيلارنى كاپىرغا چىقىرىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

- كەۋسەرى مەدرىسىسى (1296هـ - ....): بۇ شەيخ مۇھەممەد زاھىد ئەلكەۋسەرىي ئەلجەركەسىي ئەلھەنەفىي ئەلماتۇرىيدىي (1371هـ) غا ئائىتتۇر. بۇ مەزگىلدە ئىسلامنىڭ ئىماملىرىغا قاتتىق ھاقارەت قىلىش، ئۇلارغا لەنەت ئوقۇش ۋە ئۇلارنى خالىق ئورنىدا قويۇش قاتارلىق ئىشلار مەيدانغا كەلدى. سەلەپلەرنىڭ "التوحيد"، "الإبانة"، "الشريعة"، "الصفات"، "العلو" ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان باشقا كىتابلىرىنى خۇددى بۇددىزىمنىڭ ياكى يارائقۇچىنىڭ سۈپىتىنى ئۆزگە مۇجەسسەم قىلغان ئىنسانىنىڭ كىتابلىرى قاتارىدا قويۇشتى. يەنە بۇ دەۋردە ۋەسىلە قىلىش پەردىسى ئارقىسىدا مازار ۋە مازارچىلارنىڭ ئولۇغلاشتىن ئىبارەت تەسەۋۋۇپ ۋە شېرىككە مۇناسىۋەتلىك بىدئەتلەرگە چاقىرىش ئەۋج ئالدى. كەۋسەرىي تەرىپىدىن ئىلاۋە يېزىلغان بەيھەقىنىڭ "الأسماء والصفات" نامىلىق كىتابى ۋە كەۋسەرىي ئۆزى يازغان "مقالات الكوثري" نامىلىق كىتابقا قاراڭ.

مۇھىم پىكىر ۋە ئېتىقادلار:

◈ قوبۇل قىلىش مەنبەسى نوقتىسىدىن: ماتۇرىيدىيلار قوبۇل قىلىش مەنبەسى نوقتىسىدىن دىنىنىڭ ئاساسىنى ئىككى قىسىمغا ئايرىيدۇ.

- ئىلاھىييات (ئەقىل ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدىغان) قىسمى: بۇنىڭدا مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە ئەقىل مۇستەقىل ئورۇندا تۇرىدۇ. شەرئىي دەلىللەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېلىدۇ. بۇ تەۋھىد ۋە سۈپەتلەر بابىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

- شەرئىييات (غەيب بىلەن مۇناسىۋەتلىك نوقتىلار) قىسمى: بۇ ئەقىلنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇش ياكى ئىنكار قىلىش ئىمكانى بولغان، ئەمما پەيغەمبەرلىك، قەبرى ئازاۋى ۋە ئاخىرەت ئىشلىرىغا ئوخشاش ئەقىلنىڭ ئۇنىڭغا يېتىشى مۇمكىن بولمايدىغان ئىشلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. شۇ نەرسىنى ئەسكەرتىش لازىمكى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەيغەمبەرلىك خەۋىرىنىمۇ ئىلاھىييات قىسمىغا كىرگۈزۈۋېتىدۇ.

بۇلارنىڭ ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ مېتودىغا خىلاپ ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر ئايدىڭ؛ چۈنكى قۇرئان كەرىم، سۈننەت ۋە ساھابىلەر بىرلىككە كەلگەن مەسىلىلەر ئۇلارنىڭ نەزىرىدە شەرىئەتنى ئۆگىنىدىغان مەنبە. ئۇنىڭدىن باشقا دىنىنىڭ ئاساسىنى ئىلاھىييات ۋە شەرئىييات، دەپ بۆلۈۋېتىشتىن ئىبارەت بىدئەتكىمۇ ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە قارشى چىقىدۇ. دىنىنى بۇ خىل بۆلۈش پەيلاسوپلار تەرىپىدىن دىنىنىڭ نەسلىرى ئەقىلگە ئويغۇن كەلمەيدۇ، دېگەن باتىل ئىدىيە ئاساسىدا يىلتىز تارتقۇزۇلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەقىل بىلەن شەرىئەتنىڭ ئارىسىدىكى مۇۋازىنەتنى ساقلاپ قىلىشقا ھەرىكەت قىلىشقان ۋە ئەقىلنىڭ ئۆزىگە تەۋە بولمىغان رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە يول ئاچقان؛ شۇنداق قىلىپ شەرىئەت بىلەن پۈت تېپىشىدىغان باتىل ئەھكاملار مەيدانغا چىققان ۋە ئۇلارنى تەۋىل بىلەن تەفۋىز (ئاجىز كەلگەن نوقتىلارنى ئاللاھقا يۈكلەپ قويىدىغان بىر خىل ئېقىم - تەرجىمان) دىن پاناھلىق ئىزدەشكە مەجبۇرلىغان. شۇ نەرسە ناھايىتى ئايدىڭكى، ئەھلى سۈننەت

www.munber.org

ۋەلجامائەنىڭ قارىشىدىمۇ ساغلام، سالامەت ئەقىل بىلەن توغرا دەلىللەرنىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق سۈركىلىش يوق.

◈ يوقىرىدىكى تەقسىماتقا ئاساسەن، ئۆلىرانىڭ ئىلاھىيياتقا ئائىت مەسىلىلەردە شەرئىي دەلىللەرگە تۇتىدىغان پۇزىتسىيەسى تۆۋەندىكىدەك:

ـ ئەگەر قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى، كەسكىن شەكىلدە ئىسپاتلانغان ۋە ھازىرغا قەدەر زەنجىرسىمان دەۋاملىشىپ كەلگەن سۈننەت بولۇپ، ئۆلىرانىڭ قارىشىچە ئەقلى جەھەتتىن قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان، ئېنىق دالالەتكە ئىگە تەرىپى بولسا، ئۆلىرانىڭ ئەقلى قاراشلىرىغا نامۇۋاپىق كېلىپ قالمىسا، ئۇنى ئەقىدە بابىدا قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما، كەسكىن ئىسپاتلانغان بولسىمۇ، ئۆلىرانىڭ ئەقلى قاراشلىرىغا ئويغۇن كەلمەيدىغان گۇماني دالالەتنى كۆرسىتىدىغان تەرىپى بولۇپ قالسا، ئىشەنچلىك دەپ قارالمايدۇ. نەتىجىدە شەرئىي دەلىللەر ئەقلى دەلىللەرنىڭ تەقەززاسى بويىچە تەۋىل قىلىنىدۇ ياكى مەنىسىنى ئاللاھ تائالاغا قالدۇرۇپ قويىدۇق، دەپلا بولدى قىلىدۇ. ئۆلار بۇ مەسىلىدە تۇراقسىز بولۇپ، تەئۋىل ۋە تەفۋىيزگە دائىر مۇقىم پرىنسىپى يوق. بەزىلىرى تەۋىلنى تەفۋىزدىن كۈچلۈك، دېسە, يەنە بەزىلىرى ئەكسىنى دەۋا قىلىدۇ، يەنە بەزىلىرى ھەر ئىككىسىنىڭ جائىز ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويسا، يەنە بەزىلىرى، تەۋىل دەلىل ئىسپاتنى بىلىدىغان، ئالاھىدە كىشىلەرگە خاس بولسا، تەفۋىيز ئاۋامغا مۇۋاپىق كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان نەرسە شۇكى، تەۋىل نە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋرىدە، نە ئىلگىرى ياخشى دەپ قارالغان ئەسىرلەردە يوق نەرسە بولۇپ، يەھۇدىي، ناسارالار ئارقىلىق مۇئتەزىلە ۋە جەھمىييەلەرگە كىرگەن بىر خىل بىدئەتتۇر. ئىسلامدا پەيدا بولغان بىدئەتلەر ۋە ئۇممەتنىڭ بىرلىكنىڭ يىمىرىلىشىنىڭ سەۋەبى تەۋىلگە قايتىدۇ. تەۋىل تەئتىيل(پاسسىپلاشتۇرۇش) دىنمۇ خەتەرلىكتۇر. چۈنكى بۇ، ئاللاھنى مەخلۇقاتلىرىغا ئوخشىتىشقا ، ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىشقا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا نادان ياكى ئاللاھ نازىل قىلغان نەرسىلەرنى يوشۇرغان، دەپ تۆھمەت قىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ.

ئەمما تەفۋىيز (چۈشىنەلمىگەن نەرسىلەرنى ئاللاھقا يۆكلەپ قويۇش) سۆزى بىدئەتچىلەرنىڭ قۇرئان كەرىمنىڭ پىكىر ـ تەپەككۇر يۈرگۈزۈشكە ئائىت ئايەتلىرىگە زىت، قارىمۇ قارشى كېلىدىغان ۋە ئاللاھنىڭ پەيغەمبەرلىرىنى ئاللاھ تائالا ئۆزى بىلىدۇ، دېيىش ئارقىلىق ئېتىبارسىز قالدۇرىدىغان ئەڭ خەتەرلىك سۆزلىرىدىن بىرى.

ـ ئەگەر دەلىللەر ئاھاد ھەدىسلەر قاتارىدىن بولۇپ قالسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئىشەنچلىك ئىلمگە ئەمەس، بەلكى گۇمانغا ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق ھەدىسلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ماقۇللىغان قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى بويىچە شەرئىي ئەھكاملاردا قەتئىي ئەمەل قىلىنمايدۇ. گەرچە ئوسۇل ئەلفىقهى (ئىسلام قانۇن مېتودولوگىيىسى)دە كۆرسىتىلگەن بارلىق شەرتلەر ھازىرلانغان تەقدىردىمۇ ئاھاد ھەدىسلەر ئارقىلىق ئەقىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەيدۇ ۋە ئەقىدە بابىدا پاكىت قاتارىدا سانالمايدۇ. ئەگەر، ئەقىلگە توغرا كەلمەيدىغان، تەۋىل قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغان، ھەتتا كۆرۈنۈشى شۇنداق، لېكىن ئۇ كۆزدە تۇتۇلمىغان شەكىلدە كەلگەن ئاھاد ھەدىس بولسا، ئۇنىڭ راۋىسىنى يالغانچىلىق، سەۋەنلىك ياكى خاتالىق بىلەن ئەيىبلەپ، رەت قىلىنىدۇ.

www.munber.org

مانا بۇ كونا، يېڭى ماتۇرىدىيالارنىڭ مەيدانى: كەۋسەريي ۋە ئۇنى همايە قىلغان دىيوبەندىيلار بۇخارى ۋە مۇسلىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەدىس كىتابلىرىغا، ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىگە ئائىت ھەدىسلەرنى رىۋايەت قىلغان ھەماد ئىبنى سەلەمە ۋە سۈننەت كىتابلىرىنىڭ ساھىبى ئىمام دارەمىي ئوسمان ئىبنى سەئىيدقا ئوخشاش كىشىلەرگە تىل ئۇزىتىدۇ. بۇ قەدەرىييە[①] ۋە مۇئتەزىلە تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بىدئەت سۆزدۇر. چۈنكى بۇ ھەدىسلەر ئۇلارنىڭ زىيىنىغا پاكىت بولۇپ كىلىدۇ. ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىگىمۇ خىلاپ، پەيغەمبەرلەر پادىشاھ ۋە باشلىقلارنى يەككە ـ يەككە ھالدا ئىسلامغا چاقىرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلەتتى؟ شۇنىڭدەك پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن يىتىپ كەلگەن ھەدىسلەرنى ئاھاد، مۇتەۋاتىر دەپ ئايرىيدىغان ئىشلامۇ ساھابە ۋە تابىئىنلار دەۋرىدە يوق ئىدى.

ـ يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن ئۇلار ئاللاھ تائالانى شەرئىي دەلىللەر كىلىشتىن ئىلگىرى ئەقىل ئارقىلىق تونۇشىنىڭ ۋاجىبلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ۋە ئۇنى مۇكەللەف (شەرئىي مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىش شەرتى ھازىرلانغان كىشى ـ ت) ئۈچۈن تۇنجى ۋاجىب، ئۇنى تەرك ئەتكەن كىشى كەچۈرۈلۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا پەيغەمبەر ۋە ئەلچىلەر ئەۋەتىلىشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىت بولسىمۇ جازالىنىدۇ، دەپ قاراشقان. بۇ قاراشتا ئۇلار مۇئتەزىلىلەر بىلەن بىر يەردى چىقىدۇ. بۇ باتىللىقى ئىنتايىن ئېنىق مەسىلە بولۇپ، قۇرئان، سۈننەتتىكى دەلىللەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئاللاھ تائالانى تونۇشنى ئەقىلنىڭ تەقەززا قىلىدىغانلىقى، ئۇنى ئىشقا سالمىغانلارنىڭ ئەيىبلىنىدىغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، بىراق، ئۇنى تاشلاپ قويغانىنىڭ جازاسى پەقەت شەرئىي ھۆكۈملەر كەلگەندىن كېيىن بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ: «پەيغەمبەر ئەۋەتمەي تۇرۇپ (ھېچ ئادەمنى) جازالىغىنىمىز يوق» ـ ئىسرا سۈرىسى، **15** ـ ئايەت. مۇكەللەف بولغان ئىنسانغا يۈكلەنگەن ۋە ئۇ ئارقىلىق مۇسۇلمان بولىدىغان تۇنجى ۋاجىب: "بىر ئاللاھدىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەد ئاللاھنىڭ ئەلچىسى" دەپ گۇۋاھلىق بىرىش ۋە ئىسلام دىنىغا توغرا كەلمەيدىغان بارلىق دىنلاردىن قول ئۈزۈشتىن ئىبارەتتۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇئاز ئىبنى جەبەلنى يەمەنگە ئەۋەتكەن چاغدىمۇ بۇنىڭدىن باشقا نەرسىگە بۇيرىمىغان. ھەتتا پەيغەمبەرلەرمۇ قەۋملىرىنى «الله غا ئىبادەت قىلىڭلار، سىلەرگە الله دىن باشقا مەبۇد (بەرھەق) يوقتۇر»[②] دېگەندىن باشقىغا دەۋەت قىلمىغان.

ـ ئۇلار يەنە، ئەقىلنىڭ گۈزەل شەيئىلەر بىلەن ناچار نەرسىلەرنى بايقىيالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، پەقەت ئەقىلنىڭ ياخشى ـ يامانىنى ئايرىشىغا ئائىت ئاللاھ ھۆكمى توغرىسىدا ئۆز ـ ئارا تالاش ـ تارتىش قىلىشىدۇ. بىرلىرى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا، بەندىلەر پەيغەمبەر ئەۋەتىلمىگەن تەقدىردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ رەزىل ئىش ـ تۇشلىرى ئۈچۈن جازاغا تارتىلىدۇ، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويسا، يەنە بىرلىرى ئۇنىڭ ئەكسىنى دەۋا قىلىدۇ.

[①] بۇ سۆزنى تۇنجى دېگەن كىشى ئىسمائىل ئىبنى ئەلىيە (218ھـ ۋاپات بولغان). «ئادالەت مىيزانى» ناملىق كىتاپىدا ئىمام ئەززەھەبى ئۇنىڭ توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: "قۇرئاننىڭ يارىتىلىشى تىمىسىدا مۇنازىرە قىلىپ يۈرىيدىغان جەھمىي ئەقىدىسىدىكى بىر كىشى ئىدى.(1 ـ جىلد، 20 ـ بەت.) ئىمام شافىئىي ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلەشكەندىن كېيىن مۇنداق دېگەن: "ئۇ ئېزىپتۇ"
[②] ئەئراف سۈرىسى، 59 ـ ئايەت.

www.munber.org

- باشقا كالامىزم پىرقىلىرىغا ئوخشاشلا ماتۇرىيدىيىيە پىرقىسىمۇ قۇرئان، ھەدىس ۋە تىلدا مەجازنىڭ يەر ئالغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ئۇلار مەقسەت قىلغان مەجاز، ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىلمىگەن سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشىدىكى ھەقىقەتنىڭ بىر پارچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئايەتلەرنى تەۋىل قىلىشتا ئۆز گۇمانىي قاراشلىرى بويىچە بەندىلەرنى ئىلاھلاشتۇرۇش ياكى ئوختىشقا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە يۇقىرىقى قاراشقا تايىنىدۇ. ئۇ بۇ خىل ئوقۇمدا بىر بىدئەت، يېڭىدىن پەيدا قىلىنغان، نە تىل، نە شەرىئەتتە ئاساسىي يوق سۆزدۇر. قەدىمقى فىقھىي ۋە ئۇسۇل (ئاساسىي پرىنسىپ) ئىماملىرى ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا خەلىل ئىبنى ئەھمەد ۋە سىبەۋەيھىگە ئوخشاش تىلشۇناسلارمۇ بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىغان.

- ماتۇرىيدىيلارنىڭ تەۋھىد چۈشەنچىسى، ئاللاھ تائالا ئۆز زاتىدا يېگانىدۇر، ئۇنىڭ پارچە ياكى بۆلەكلىرى يوقتۇر، ئۆز سۈپەتلىرىدە يېگانىدۇر، ئوخشىشى يوقتۇر، ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدە يېگانىدۇر، ئۇنىڭ ياسالغان نەرسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە شېرىكى يوقتۇر، دېگەننى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ سەۋەپتىن ئۇلار تەۋھىدنىڭ بۇ خىل شەكلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى چىقارغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئىلاھ ئىختىرا قىلىشقا قادىر زات، دېمەكتۇر. بۇ نوقتىدا ئۇلار جەھمىييە ۋە مۇئتەزىلىلەر ئوتتۇرىغا قويغان "ئىپپەت ۋە جەۋھەرلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە ئائىت دەلىللەر"گە ئوخشاش ئەقلىي ۋە پەلسەپىۋىي قىياس ۋە دەلىللەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇ دەلىللەردە سەلەپلەر، ئىماملار، ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى، پەلسەپە ۋە كالامىزمنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىگە ھاقارەت قىلىنىدۇ. ئۇلار يەنە قۇرئان كۆرسەتكەن يوللارنىڭ ئەڭ توغرا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇلارنى ئەبۇلھەسەن ئەلئەشئەرىي ئەھلى سۇغۇرغا يازغان رىسالىسىدە، ئىبنى رۇشد ئەلھەفىيد "مناهج الأدلة"، شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە "درء تعارض العقل والنقل" ناملىق كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇلار يەنە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەگە رەببانىي تەۋھىد بىلەن ئىلاھىي تەۋھىدنى ئوخشاش كۆرۈش قارىشىدا زىت مەيداندا تۇرىدۇ. ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ نەزىرىدە ئىلاھ ـ ئىبادەت قىلىشقا لايىق، شېرىكى يوق، يېگانە مەبۇدتۇر. پەيغەمبەرلەر پەقەت بۇلارنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىنسانلارنى ئاللاھ تائالانى رەببانىيلىقى، ئىلاھلىقى، ئىسىم ۋە سۈپەتلىرىدە يېگانە، دەپ تونۇشقا چاقىرىش ئۈچۈنلا ئەۋەتىلگەن.

- ئۇلار ئاللاھ تائالانىڭ گۈزەل ئىسىملىرىنى تەستىقلاپ مۇنداق دەيدۇ "ئاللاھ تائالا پەقەت ئۆزى ئۆزىنى ئاتىغان ۋە شەرىئەت ئېلىپ كەلگەن ئىسىملار بىلەنلا ئاتىلىدۇ." ئۇلار ئاللاھ تائالانىڭ ئىسىملىرىنىڭ تۇراقلىق ئىكەنلىكىدە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە بىلەن بىر يەردىن چىقىدۇ، ئەمما، ئەسسانىئ، ئەلقەدىيم، ئەززات... دېگەنگە ئوخشاش ئاللاھ تائالانىڭ ئىسىملىرى قاتارىغا كىرگۈزگەن ئىسىملار مەسىلىسى بىلەن ئەھلى سۈننەتكە قارشى مەيداندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئاللاھ تائالا ھەققىدە خەۋەر بېرىش بابى بىلەن ئىسىملار بابىنى پەرقلەندۈرمەيدۇ.

- ئۇلار ئۆز ـ ئارا تارتىشقان ھالدا، ئاللاھ تائالا ئۈچۈن ھايات، قۇدرەت، ئىلىم، ئىرادە، كۆرۈش، ئاڭلاش، سۆزلەش ۋە قورۇشتىن ئىبارەت پەقەت سەككىز سۈپەتنىلا تەستىقلايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن بارلىق ئۆتۈملۈك پېئىللار تەكۋىين (قورۇلۇش)

www.munber.org

دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قۇرئان ۋە سۈننەت دالالەت قىلغان ئاللاھ تائالانىڭ زاتى ياكى ئىش ـ ھەرىكىتىگە ئالاقىدار خەبەرىي سۈپەتلەر ئەقىل دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەمما ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە ئىسلامارغا ئېتىقاد قىلغاندەك، بارلىق سۈپەتلەرنىمۇ تۇراقلىق، دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ ۋە ئاللاھ تائالانىڭ «ھېچ شەيئى الله غا ئوخشاش ئەمەستۇر، الله ھەممىنى ئاڭلاپ تۇرغۇچىدۇر، ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر»[1] دېگەن ئايىتىگە ئاساسەن "ئوبرازلاشتۇرماسلىق، بورمىلاشتىن يىراق ھالدا تەڭداشسىز پاك دەپ تونۇش ۋە قىياپىتىنى ئاللاھ تائالانىڭ ئۆزىگە ھاۋالە قىلىپ تەستىقلاش ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرىدۇ.

ـ قۇرئان كەرىم ئاللاھ تائالانىڭ ھەقىقىي كالامى بولماستىن، مەنىۋىي سۆزىدۇر، ئۇنىڭ ئۆزى ئەمەس، شۇنىڭغا ئوخشاش بىر نەرسە ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كىتابلار مەخلۇقتۇر. دېگەن سۆزلىرى: بۇ يېڭىدىن پەيدا قىلىنغان بىدئەت سۆز بولۇپ، ئۇنىڭغا نە قۇرئان ۋە سۈننەت دالالەت قىلمىغان ۋەياكى سەلەپ ئۆممەتلەردىن بۇ ھەقتە بىر نەرسە رىۋايەت قىلىنمىغان. بۇ بىدئەتنى تۇنجى پەيدا قىلغان كىشى ئىبنى كىلابتۇر. ئاللاھ تائالا ئىرادە قىلسا، قەيەردە نېمىنى خالىسا ئۇنى سۆزلەيدۇ، مۇسا ئەلەيھىسسالامغا سۆزلىگەندەك ھېلىھەم سۆزلەۋاتىدۇ ۋە بەندىلىرىگە قىيامەت كۈنى سۆزلەيدۇ. قۇرئان كەرىم مەخلۇق ئەمەس، ئاللاھ تائالانىڭ ھەقىقىي سۆزىدۇر. شۇنىڭدەك تەۋرات، ئىنجىل ۋە زەبۇرلارمۇ ئاللاھ تائالانىڭ ھەقىقىي سۆزىدۇر. مانا بۇ ئىلگىرىكى سالىھ ئۆممەت ۋە ياخشىلىقتا ئۇلارغا ئەگەشكەن ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ تۇتقان يولىدۇر.

ماتۇرىيدىيلار ئىماننى پەقەت قەلب ئارقىلىق تەستىقلاش، دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ، بەزىلىرى تىل ئارقىلىق تەستىقلاشنى قوشۇپ قويىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ كەم ـ زىيادە بولۇشىغا قارشى تۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭدا مۇستەسنالىق بار، دېيىشنى ھارام، ئىمان بىلەن ئىسلام پەرقسىز ھالدىكى ئوخشاش سۆز، دەپ قارايدۇ. بۇ نوقتىدا مۇرجىئەلەرگە ماسلىشىپ، ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەگە قارشى چىقىدۇ. ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ قارىشىدا ئىمان: قەلب بىلەن ئېتىقاد قىلىش، تىل بىلەن تەستىقلاش ۋە بەدەن بىلەن ئەمەل قىلىش بولۇپ، تائەت بىلەن ئارتىدۇ، گۇناھ بىلەن كەملەيدۇ. ئۇنىڭدا مۇستەسنالىق بار (بۇنىڭدىن مەقسەت، ئۆزىنى گۇناھسىز، دەپ قارىماسلىق). ئىمان بىلەن ئىسلام بىر ـ بىرى بىلەن ھەمنەپەس، بىر يەرگە كەلگەندە ئايرىلىدۇ، ئايرىلغاندا بىر يەرگە كېلىدۇ.

◈ ماتۇرىيدىييە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە بىلەن بەرزەخنىڭ ئەھۋالى ۋە تىرىلىش، توپلىنىش، مىزان، سىرات، شاپائەت، جەننەت، جەھەننەمگە ئوخشاش ئاخىرەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك غەيبى مەسىلىلەردە بىر يەرگە كېلىدۇ؛ چۈنكى، ئۇلارچە بۇ مەسىلىلەردە ھۆكۈم ئېلىش مەنبەسى غەيبتۇر؛ يەنە شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بۇ مەسىلىلەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام خەۋەر بەرگەن، قۇرئان ۋە سۈننەتنىڭ نەسلىرى ئۇنى كۈچلەندۈرگەن نەق ئىشلاردۇر.

[1] شۇرا سۈرىسى، 11 ـ ئايەت.

www.munber.org

ـ شۇنداقكەن، ئۇلار ئاخىرەتتە ئاللاھ تائالانى كۆرۈش مەسىلىسىنى تەرەپ ۋە ئۇچرىشىشنى رەت قىلغان ئاساستا تەستىقلايدۇ؛ كۆرۈش مۇمكىن بولمايدىغان بىر مەسىلىنى تەستىقلىغان ئىكەن، بۇمۇ بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى سۆزدۇر. بۇنىڭ ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ تۇتقان يولىغا خىلاپ ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

◈ ماتۇرىيدىيلار ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەگە ساھابىلەرنىڭ خەلىپىلىك تەرتىۋى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنىڭ ئۇلارنىڭ ئىجتىھادىدىن كېلىپ چىققان خاتالىق ئىكەنلىكى قارىشىدا ماسلىشىدۇ؛ بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا تىل تەككۈزۈشكە بولمايدۇ؛ چۈنكى ئۇلارغا تىل تەككۈزۈش يا كۇپۇر ياكى بىدئەت ۋەياكى پاسىقلىقتۇر. يەنە خەلىپىنىڭ قۇرەيشتىن بولۇشى، مەيلى ياخشى ياكى گۇناھكار بولسۇن، ئۇنىڭ ئارقىسىدا ناماز ئوقۇشنىڭ جائىزلىقى ۋە زالىم ئىمامغا قارشى چىقىشنىڭ جائىز ئەمەسلىكىنى ئېلگىرى سۈرىدۇ.

◈ ئۇلار يەنە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەگە تەقدىر، قۇدرەت، قادىر بولۇش، كائىناتتا يۈز بەرگەن ھەر بىر ئىشنىڭ ئاللاھ تائالانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە ئىرادىسى بويىچە بولىدىغانلىقى، بەندىلەرنىڭ ياخشى ـ يامان ئىشلىرىنى ئاللاھ تائالا ياراتقان بولۇپ، بەندىلەرنىڭ تاللاپ قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ساۋابقا ئېرىشىدىغان ياكى ئۇنىڭ ئۈچۈن جازالىنىدىغان ئىش ـ ئەمەللىرى بار. بەندە قىلىش بۇيرۇلغان ئىشلارنى تاللاش ئەركىنلىكى بار، ئۇ ئۇنى بىرىجبىرىشكە زورلانمايدۇ.

ماتۇرىيدىيلار مۇئتەزىلىلەرگە ئويغۇن ھالدا ئىمكان دائىرىسىدە بولمىغان ئىشلارنى مەسئۇلىيەت سۈپىتىدە يۈكلەشكە بولمايدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەمما ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە بۇ مەسىلىدە بولىدۇ ياكى بولمايدۇ، دەپ كەسكىن قارار چىقارماستىن ئۇ ھەقتە تەپسىلى توختىلىدۇ.

پىكىر ۋە ئەقىدىلەرنىڭ يىلتىزلىرى:

ئىزدەنگۈچىلەر ئۈچۈن ماتۇرىيدىيلار ئەقىدىسىنىڭ توغرا ۋە خاتا تەرەپلىرى بار ئىكەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ؛ توغرا تەرىپىنى ھەنەفىيلەرنىڭ سەلەپلىرى بولغان ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەدىن قوبۇل قىلغان؛ چۈنكى تارىخ ئوقۇغان كىشى ھەنەفىي مەزھىپى ئىمام ئەبۇ ھەنىيفە (ئاللاھ ئۇ كىشىگە رەھمەت قىلسۇن) كېيىنكى ۋاقىتلاردىلا نۇرغۇن پىرقىلەر[1]گە بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئاللاھ مۇۋەپپەق قىلغانلاردىن باشقىلىرى ئىمام ئەبۇ

[1] مىسال ئۈچۈن، «العقيدة الطحاوية» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز دەۋرىدىكى (229 ياكى 239ـ ھـ / 321ھـ) ھەنەفىي مەزھىبىنىڭ ئىمامى ئىمام ئەبۇ جەئفەر ئەھمەد ئىبنى سەلامە ئەتتاۋىينىڭ ئومۇمەن سۈننىي، سەلەپى ئەقىدىسىدە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.
ـ ئەمما ئەبۇ ھەنىيفە نامىدىن «الفقه الأكبر» ناملىق كىتابنىڭ رىۋايەت قىلغۇچىسى ئەبۇ مۇتىيئ ئەلھەكەم ئىبنى ئابدۇللاھ ئەلبەلخىي جەھمىيەچى، مۇرجىئە كىشى ئىدى، ئۇنىڭ كىتاپ رىۋايەت قىلىش سەۋەبى ئارقىلىق ھەنەفىي مەزھىبىگە تەسىرى بولغانلىقى ھېچقانچە سىر ئەمەس.
ـ ئىسمائىل ئىبنى ھەماد ئىبنى ئەبۇ ھەنىيفە قۇرئاننى مەخلۇق دەيدىغان پىتنىنىڭ بېشى ۋە رەھبەرلىرىدىن بىرى ئىدى. ھەتتا يالغاندىن تۆھمەت قىلىپ، بۇ سۆزنىڭ دادىسى ۋە ئىمام ئەبۇ ھەنىيفىگە ئائىت ئىكەنلىكىنى داۋا قىلاتتى.
ـ بەشىر ئىبنى غىياس ئەلمەرىيسى ئەلھەنەفىي (228ھـ) مۇ جەھمىيە ئەقىدىسىكى مۇرجىئەلەردىن بولۇپ، مۇرجىئىيلار پىرقىلىرىنىڭ مەرىيسىيە ئىمامى، جەھم ئىبنى سەفۋاندىن كېيىنكى جەھمىيەنىڭ بايرىقىنى كۆتۈرگەن كىشى ئىدى. دادىسى يەھۇدىي بولۇپ، سۈننىي ئىماملاردىن بىر قانچىسى ئۇنى كاپىر دەپ پەتىۋا چىقارغان.
ـ ئەلقازىي ئەھمەد ئىبنى ئەبى داۋۇد ئەلھەنەفىي مۇئتەزىلىلەردىن،(240ھـ) ئۇ قۇرئاننى مەخلۇق، دەيدىغان پىتنىنىڭ بېشى ۋە بەشىر ئەلمەرىيسىنىڭ شاگىرتى ئىدى.

www.munber.org

ھەنىيفە ۋە ئۇنىڭ ئىككى شاگىرتى تۇتقان يولدىن ماڭمىغان. بۇنىڭ كۆپچىلىگى جەھمىييە ۋە مۇئتەزىلەدىن ئىبارەت بىدئەتچى پىرقىلەرگە تەۋە ھەنەفىيلەر ئىدى. چۈنكى تارىخىي مەنبەلەر ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىنىڭ ئىلمىنى قانداق قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆلىمالاردىن كىملەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى مەسىلىسىدە بىر نەرسىگە ئىشارە قىلمايدۇ. بىزنىڭ تۆۋەندىكىلەرنى كۆچلەندۈرەلەيمىز:

- ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىي بىۋاستە ياكى شەيخلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن جەھمىييە، مۇرجىئە، مۇئەتتىلە ئەقىدىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان؛ شۇنىڭدەك بىر قىسىم سۈپەتلەرنى ئىنكار قىلىش، ئۇنىڭغا ئالاقىدار نەسلەرنى بۇرمىلاش، يۈكسەكلىك ۋە خەبەرىي سۈپەتلەرنى ئەھلى سۈننەتنىڭ ئەقىدىسى دېگەن گۇمان بىلەن ئىنكار قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردە مۇئتەزىلە ۋە پەيلاسوپلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

- گەرچە ئىككىسىنىڭ ئۇچراشقانلىقى ئىسپاتلانمىغان بولسىمۇ، ئاللاھ تائالانىڭ مەنىۋى كالامىي دېگەن بىدئەتنى تۇنجى پەيدا قىلغان ئىبنى كىلاب (240ھـ) نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئىبنى كىلاب ماتۇرىيدىينىڭ دۇنياغا كېلىشىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغان. شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىينىڭ سۈپەت ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەردە، ئاللاھ تائالا ئۆزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە قۇدرىتى ھەققىدە سۆزلەمدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش قۇرئان مەسىلىلىرى ۋە ئىماندىكى مۇستەسنالىق مەسىلىسى قاتارلىق بىر قانچە خىل مەسىلىدە ئىبنى كىلابقا ئەگەشكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. (مجموع الفتاوى) 7 - جىلد، 433 - بەت، (منهاج السنة) 2 - جىلد، 362 - بەت.

تارقىلىشى ۋە تەسىر دائىرىسى:

ماتۇرىيدىييە تارقىلىپ، ھىندىستان ۋە ئۇنىڭغا خوشنا شەرق ئەللىرىدىن جۇڭگو، بىنگال، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردا ئەگەشكۈچىلىرى كۆپەيگەن. يەنە تۈركىيە، رۇم، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماراكەش قاتارلىق جايلارگە ھەنەفىي مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ سەلتەنىتىنىڭ تارقىلىشىغا ماسلاشقان ھالدا تارقىغان. بۇ ئەللەردە ھېلىھەم ئۇنىڭ كۈچلۈك يىلتىزى بار. بۇنىڭ نۇرغۇن سەۋەپلىرى بولۇپ، ئۇلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى ساناش مۇمكىن:

1 - پادىشاھ، سۇلتانلار، بولۇپمۇ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سۇلتانلىرىنىڭ بۇ مەزھەپ ئۆلىمالىرىنى قوللاپ، قوۋۋەتلىشى.

2 - ماتۇرىيدىييە مەدرىسىلىرىنىڭ ماتۇرىيدىييە ئەقىدىسىنى تارقىتىشتىكى رولى ناھايىتى زور. بۇنىڭ روشەن مىسالى شۇكى: پاكىستان، ھىندىستان ۋە باشقا جايلاردىكى دىيوبەندىييە مەدرىسىلىرى ئەقىدە دەرسلىكىدە ھازىرغىچە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ ئەقىدىسى سۈپىتىدە ماتۇرىيدىينىڭ كىتابلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

3 - ئىلمىي كالامغا ئائىت ئەسەر يېزىش ساھەسى ۋە دەسلەپكى باسقۇچتىكى جەھمىييەلەر، مۇئتەزىلە، رافىزىيلار ۋە باشقا بىدئەت ئېچىدىكى پىرقىلەرگە رەددىيە بېرىش بويىچە ئېلىپ بارغان يېتەرلىك دەرىجىدىكى ئاكتىپلىقى.

www.munber.org

4 ـ شاخچە مەسىلىلەردە ئىمام ئەبۇ ھەنىيفە ۋە ئۇنىڭ مەزھىپىگە تەۋە بولغانلىقى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى؛ ماتۇرىيدىييە كالامىزمچى بىر پىرقە بولۇپ، ھىجرىيەنىڭ تۆتىنچى ئەسىرىدە سەمەرقەندتە مەيدانغا كەلگەن. بۇ پىرقە ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىيغا ئائىت دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جەھمىييە، مۇئتەزىلە ۋە باشقا يۇشۇرۇن پىرقىلەردىن تەركىب تاپقان خۇسۇمەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇشتا ئەقلىي ۋە پەلسەپىۋىي دەلىللەرگە تايىنىدۇ. ئېتىقاد مەسىلىسىدە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائە بىلەن مۇئتەزىلە، جەھمىييە ۋە ئەھلى كالام ئارىسىدىن نورمال بىر يول تۇتۇشقا ئورۇنغان بولسىمۇ، مۇۋەپپىقىيەتكە ئېرىشەلمىگەن. ئۇلار، شەرئىي پاكىتلارنىڭ ئالدىدا ئەقىلنىڭ ئورنىنى يۇكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. دىنىنىڭ ئۇسۇلىنى (ئاساسىنى) ئىلاھىييات ۋە شەرئىيياتتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈش بىدئىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان، نەتىجىدە تەۋىل قىلىش ۋە تەفۋىيزنى ياقلاشقا مەجبۇر بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا قۇرئان كەرىم ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننىتىدە مەجاز بار، دەيدۇ، ئاھاد ھەدىسلەرنى قوبۇل قىلمايدۇ، قۇرئان كەرىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق كىتابلارنىڭ مەخلۇق ئىكەنلىكى ۋە قۇرئان كەرىمنىڭ ئاللاھ تائالانىڭ مەنىۋىي كالامى ئىكەنلىكى قاتارلىقلارنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇلار بۇ باپتا مۇئتەزىلە بىلەن جەھمىييەلەرگە، ئىمان بابىدا مۇرجىئىيلارغا، تەقدىر، ئاخىرەت ئىشلىرى، بەرزەخ ئەھۋالى، خەلىپىلىك ۋە ساھابىلەر توغرىسىدىكى قارىشى قاتارلىق بىر يۈرۈش مەسىلىلەردە ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەگە يېقىنلىشىدۇ. تەۋھىدكە بولغان چۈشەنچىسى ياراتقۇچىلىق ۋە رەببانىيلىق تەۋھىدىگە باغلىنىپ قالغان بولغاچقا، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا سوقۇنۇپ كىرەلىگەن ۋە ئۇلارنىڭ كاتتىلىرى ئۈستىدىن غالىب كەلگەن، مەزھەپنىڭ تارقىلىشى ۋە نۇپۇز كۈچى بىلەن كۈچەيگەن؛ بۇ مەزھەپنى تارقىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتقان ئونىۋېرسىتېت ۋە مەشھۇر مەدرىسىلەر بولغاندىن سىرت، ئۇنى ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئوخشاش بىر قانچە دۆلەت قوللاپ، قۇۋۋەتلىگەن. ئۇلارنىڭ شاخچە مەسىلىلەردە ئىمام ئەبۇ ھەنىيفەنىڭ مەزھىپىگە تەۋە بولغانلىقلىرىنىڭمۇ ماتۇرىيدىييە مەزھىپىنىڭ بۈگۈنگە قەدەر تارقىلىشىدا كۈچلۈك تەسىرى بار. شۇنداق بولسىمۇ، ماتۇرىيدىيلارنىڭ مۇئتەزىلە، باتىنىيلار، دىنسىز پەيلاسوپلار، رافىزىيلارغا رەددىيە بېرىشتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىش ـ ئىزلىرى ۋە ھەدىس كىتابلىرىنىڭ خىزمىتىدە رەھمەت ئېيتىشقا تېگىشلىك ئەمگەكلىرى بار.

ئەتراپلىق مەلۇمات ئۈچۈن پايدىلىنىش مەنبەلىرى:

(ئا) مەزھەپنىڭ كىتابلىرى:

- ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىي: كتاب التوحيد
- ئەبۇ مەنسۇر ئەلماتۇرىيدىي: تأويلات أهل السنة
- ئەبۇ ئەلمۇئىين ئەننەسەفىي: تبصرة الأدلة

www.munber.org

- **ئەبۇ ئەلمۇئىين ئەننەسەفىي:** بحر الكلام في علم التوحيد
- **نەجمۇددىين ئۆمەر ئەننەسەفىي ئەتتەفتەزانى:** شرح العقائد النسفية
- **ئىبنى ئەلھەمام:** المسايرة في العقائد المنجية في الآخرة- مع شرحه المسامرة لابن أبي شريف، شرح قاسم بن قطلوبغا
- **شەيخ مۇھەممەد ئەبدە:** رسالة التوحيد
- **مۇستەھىى زاده ئابدۇللاھ ئىبنى ئوسمان:** رسالة في الخلافات بين الأشعرية والماتوريدية والمعتزلة
- **ئەھمەد خەيري:** مقالات الكوثري ومعها مقدمة البنوري الديوبندي
- **د.مۇھيىددىين ئەلۋائىي:** تاريخ الدعوة الإسلامية وتطورها في شبه القارة الهندية
- **شەيخ ئابدۇلفەتتاھ ئەبۇ غۇدده:** العلماء العزاب
- **ئەلكەنەۋىي:** الأجوبة الفاضلة- تعليقات الشيخ عبد الفتاح أبي غدة
- **د.ئەبۇلخەير مۇھەممەد ئەييۇب ئەلبىنگالى:** عقيدة الإسلام والإمام الماتوريدي
- **شەيخ رەشىيد ئەھمەد ئەلكەنكۇھىي ئەددىيوبەندي:** الفتاوى الرشيدية

ب) مەزھەپكە تەۋە بولمىغان كىتاب ۋە مەنبەلەر:

- **ئەبۇلقاسىم ھىببەتۇللاھ ئىبنى ئەلھەسەن ئىبنى مەنسۇر ئەتتەبەري ئەللالكائىي:** شرح أصول إعتقاد أهل السنة والجماعة
- **ئەلبەيھەقىي:** الأسماء والصفات
- **شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە:** الإيمان
- **شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە:** الإكليل في المتشابه والتأويل
- **شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە:** درء تعارض العقل والنقل (تحقيق د. رشاد محمد سالم)
- **ئىبنى قەييۇم ئەلجەۋزىي:** اجتماع الجيوش الإسلامية على غزو المعطلة والجهمية (تحقيق د .عبدالله المعتق)
- **ئىبنى قۇدامە ئەلمەقدەسىي:** ذم التأويل
- **ئابدۇرراھمان ئىبنى يەھيا ئەليەمانى ئەلمەئلەمىي:**التنكيل بما في تأنيب الكوثري من الأباطيل

www.munber.org

- ئىھسان ئىلاھىي زەھىير: البرلوية عقائد وتاريخ

- ئەھمەد ئىبنى ئىۋەزۇللاھ ئەللۇھەيبىي ئەلھەربىي: الماتوريدية (رسالة الماجستير)

- شەمس ئەلئەفغانى ئەسسەلەپىي: الماتوريدية وموقفهم من توحيد الأسماء والصفات (رسالة الماجستير)

- د. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇرراھمان ئەلخۇمەيس: منهج الماتوريدية في العقيدة

- ئىبنى رۇشد ئەلھەفىيد(أبو الوليد الأصغر محمد بن أحمد الفلسفي): مناهج الأدلة في عقائد الملة

- د.ئەبۇ زەيد بەكر ئىبنى ئابدۇللاھ ئەبۇ زيد: براءة أهل السنة من الوقيعة في علماء الأمة

- ئىبنى ئەبۇ ئەلئىز ئەلھەنەفىي ۋە مۇھەممەد ناسىرۇددىين ئەلئەلبانىي: مقدمة شرح العقيدة الطاوية

- شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە: الاستقامة

مۇھەممەد ئامان ئىبنى ئەلى ئەلجامىي: الصفات الإلهية في الكتاب والسنة النبوية في ضوء الإثبات والتنزيه

www.munber.org